

બાપદીકરો સામસામા બેઠા હતા.

આ વર્ષની એ ત્રીજી મુલાકાત હતી. પ્રત્યેક વખતે બનતું તેમ આ વખતે પણ તબિયતના, કામકાજના, નજીકના ભવિષ્યની મામૂલી યોજનાઓના ને એવા એવા પ્રશ્નોની ઠીંગરાઈ ગયેલી ઝાડીમાં મુલાકાતની કેડી ખોવાઈ જશે એવું લાગતું હતું. કેશવને એવું નહોતું થવા દેવું. એટલા માટે એ આ વખતે થોડી થોડી વારે એના બાપ સામે જોઈ લેતો હતો. મોતીલાલની આંખો એને ગમતી હતી. ઘણીક વખત એને થતું કે આ માણસની થાકેલી ઝાંખી આંખો અંદરનું કશુંક દેખાડી દે છે – નથી દેખાડતી; વળી દેખાડે છે, પાછું સંતાડી દેતી હોય છે. કેશવને આ અલપલપ દેખા દેતી વસ્તુનો મોહ જાગ્યો હતો. પણ પાછું ક્યારેક થઈ આવતું કે ક્યાંય કશું છે જ નહીં, માત્ર મનની કલ્પના જ છે. પણ એ કલ્પનાનોય એને મોહ હતો અને એથી એ આમ જોઈ લેતો હતો.

“અભ્યાસ તો ઠીક ચાલે છે ને?” મોતીલાલે ત્રીજી વાર પૂછ્યું.

ત્રીજી વાર હા કહી શકાત, પણ તરવાના હોજ ઉપર ગોઠવેલા ઝૂલતા પાટિયા પર ઊભા રહી રહીને મરણિયા થઈ ગયેલા માણસની પેઠે કેશવે ઓચિંતું જ પડતું નાખ્યું,

“ના, મને નથી ફાવતું. મને – હું માનું છું કે હવે મારે... મને નથી ભણવું.”

પછી તો એ ઓરડામાં શાંતિ છવાઈ ગઈ. સન્નાટો નહીં – નરી એકધારી મોળી મોળી શાંતિ. થોડીક વારે એમાં એક ધીમો પરપોટો ઊપસી આવ્યો. ફૂટ્યો.

“તેં દાદાને વાત કરી છે?”

“ના કોઈનેય નહીં. આ પહેલી તમને જ.”

આ તો બહુ વધારે પડતી ગૂંચવણ ઊભી કરે એવું હતું. આમ તો શી રીતે બની જ શકે? છતાં બનતું હતું. છોકરો સામે બેઠો બેઠો બોલતો હતો ને એ સાંભળવું પડતું હતું. મોતીલાલને એ જરાકે ન ફાવ્યું. એમણે અનાયાસે ઘડિયાળ સામે જોયું. હાશ, પાંચ જ મિનિટ બાકી હતી, પણ... પાંચ મિનિટમાં તો માણસ ઘણું બધું બોલી શકે. એને બોલતો અટકાવવો જોઈએ, બની શકે તો એકાદ પ્રશ્ન પૂછવો જોઈએ. એવો પ્રશ્ન કે જેના જવાબમાં બે-ત્રણ મિનિટ નીકળી જાય, પણ પ્રશ્ન સૂઝતો નહોતો. એટલામાં કેશવ કદાચ પાછો બોલે. કદાચ આવું ને આવું કંઈક બીજું કહી નાખે. એમ ન થાય એવી ઉત્કટ ઈચ્છાથી મોતીલાલે કેશવ સામે જોયું, પછી કંઈક ધીરા અવાજે બોલ્યા,

“કોઈક વાર એવું થાય છે, જાણે આમ થાકી ગયા હોઈએ એવું લાગે.”

“તો પછી – છોડી દઉં?” જુવાન કંઠમાં આશાનો રણકાર હતો.

“ના હોં, છોડાય નહીં. કોઈક વાર એવું થઈ આવે, મેં કહ્યું ને? પણ છોડાય નહીં. આ બધું... એની મેળે ઠીક થઈ જશે.”

“હું.”

આ વખતના મૌનમાં એક આછોપાતળો કરોળિયાએ વણેલા રેશમ જેવો સૂક્ષ્મ તંતુ ઝોલાં પાતો હતો. એની એ નીરવ ગતિથી બી જઈને મોતીલાલે પાછી વાત કરવા માંડી.

“ને કેશવ, એક બીજી વાત છે.”

“શું?”

“આવું કંઈ હોય ને, તો દાદાને કહેવું જોઈએ.”

“જી.”

“તને ખબર છે ને, દાદાએ તારે માટે—”

કેશવને બધી ખબર છે. નાનપણથી તે આ બધું સાંભળતો આવ્યો છે. સાંભળી સાંભળીને માત્ર કાન નહીં, ભેજું સુધ્યાં પાકી ગયું છે, થાકી ગયું છે – કેશવ કોઈ વાર ઈચ્છે છે કે એ જન્મ્યો જ ન હોત! દાદાના અસીમ એકધારા ઉપકારોની હિમવર્ષા હવે તેનાથી ઝિલાતી નથી, એની યાદ સુધ્યાં મન પર એક ભારે અજગરના ગૂંચળા જેવી થઈને પડી છે, એનો બોજ ક્ષણે ક્ષણે અસહ્ય બનતો જાય છે. ને ક્ષણો લંબાતી જાય છે...

પાંચના ટકોરા પડ્યા. બંને જણ ખૂબ રાહત પામીને ઊભા થઈ ગયા. રાબેતા મુજબ કેશવ બારણું ખોલીને ઊભો રહ્યો, મોતીલાલે લાકડી શોધવાનાં ફાંફાં મારવાં માંડ્યાં.

ઝરૂખા નીચેના આંગણમાં મોટર તૈયાર જ હતી. લાકડી જડતાંની સાથે જ મોતીલાલ બહાર નીકળ્યા. કેશવ એમને વળાવવા પગથિયાં સુધી ગયો, પછી હાથ જોડ્યા. મુલાકાત પૂરી થઈ.

પણ આ વખતે એ બરાબર પૂરી નહોતી થતી. નેપિયન સી રોડ પરથી વોર્ડન રોડ થઈને મોટર મહાલક્ષ્મીના મંદિર પાસે આવી પહોંચી તોય જાણે કેશવ સાથે જ છે. એને ભણવાનું ન ફાવે... ભારે વિચિત્ર! એમ તો પોતાનેય નહોતું ફાવતું, પણ કેશવની વાત જુદી કહેવાય, એને ફાવવું જોઈએ. માનો કે ન ફાવે તોય તે બોલવું ન જોઈએ.

ને આ તો બોલ્યો!

વરલીની એ ચાલનો દાદર ચડતાં ચડતાં કેશવના સ્વરનો રણકાર સાથે આવે છે. એમાં એક આછી સૌરભ છે. બાગનાં બધાં ફૂલો રમ્ય છે, પણ જ્યારે ચંપો ખીલે છે ત્યારે જરાય કહેવાશોધવા જવું નથી પડતું, એવી જ આ એક ઉદંડ સૌરભનો પહેલો હળવો ઝપાટો છે. કેશવ - કેશવ હવે જુવાન થઈ ગયો છે અને એને ભણવાનું ફાવતું નથી એ વાત એણે એના દાદાને નહીં, પણ એના બાપને કહી છે – ઊંહ, આવું તો ન થવું જોઈએ.

માનો કે રમણીકલાલે જાણ્યું, એ શું ગુસ્સે ન થાય? મોતીલાલને બરાબર યાદ છે એ ગુસ્સો. જે માણસની જરા અમથી નારાજી પણ અષાઢનાં ઘટાટોપ વાદળની પેઠે એ આખા મહાલયને આવરી દઈ શકતી હતી, કોઈના હૈયાને ખૂણે જરીકે ઉજાસ રહેવા નહોતી દેતી – તે જ્યારે રોષે ભરાય ત્યારે...ના, એ યાદ સંકોરવામાં કશો ફાયદો નહોતો. ઋતુઓના આતંકની પેઠે એ સઘળું સહી લેવું પડતું, કોઈથી કશું થઈ શકતું નહીં. બધા નિષ્ક્રિય ભાવે તોફાન આપમેળે શમી જવાની રાહ જોતા બેઠા રહેતા હતા. ને આ છોકરો જાણી જોઈને – ના, આ બધું સહેજે ઠીક નહોતું થતું.

બારણામાં પગ મૂકતાં જ અનસૂયાએ આતુર થઈને પૂછ્યું,

“જઈ આવ્યા, ભાઈ?”

“હા.”

“કેમ છે, મઝામાં?”

“હા.”

પણ કેશવ મઝામાં તો નહોતો લાગતો. એને કંઈક થયું હોય એમ લાગતું હતું. આ ભણવાની વાત – અરે, નહીં ભણવાની વાત...

“આજે થાકી ગયા લાગે છે ભાઈ? મોટર મૂકવા નહોતી આવી?”

“આવી’તી ને!”

“કઈ, પેલી લાંબી કાળી મોટર?”

“ના, બીજી. ભૂરી.”

“એ લોકોની સાહ્યબીનો તો કોઈ પાર નથી, હોં ભાઈ! ખબર છે, ગઈ અગિયારશે – ”

“કદાચ કેશવ હવે નહીં ભણે!”

ઓચિંતું આ કેવી રીતે કહેવાઈ ગયું તેની મોતીલાલને પોતાને એટલી નવાઈ લાગી કે અનસૂયાના પ્રશ્નોની ઝડીઓ એની આસપાસથી જ વહી ગઈ. એ કંઈ ન બોલ્યો. મન કંઈક વધારે પડતા વિચારે ચડી ગયું હતું. આખરે થાકીને અનસૂયાએ કહ્યું,

“ચાલો, જમી લો છો?”

“હા, ચાલ.”

“શાકનું તો આજે રહી ગયું, ભાઈ! એવું થયું કે – ”

“વાંઘો નહીં, બહેન! જે હશે તે ચાલશે.”

થેપલાં હતાં. મરચુંમીઠું નાખ્યું હતું એટલે શાક વગર ચાલે. રાતપાળીએ જવાનું હોય ત્યારે આમેય ઓછું ખાધેલું સારું. ઊંઘ ન આવે. મિલમાંથી જો ફોન થઈ શકે તો કેશવને પૂછી શકાય કે – એકાએક રમણીકલાલનો ચહેરો નજર સામે તરી આવ્યો. અસ્વસ્થ થઈ જઈને મોતીલાલે અનસૂયાને કહ્યું,

“આજે ઠીક નથી લાગતું, જાણે મિલમાં ન જાઉં—”

“રહેવા દો ને ભાઈ! બાજુવાળા કિરીટને મોકલું? અબઘડી ફોન કરી આવશે.”

ફોન... મિલમાંથી કદાચ ફોન થઈ જાય, કેશવ સાથે વાત થઈ જાય – ના, એ બધું બહુ ખોટું થાય. કેશવ તો જાણે છોકરું કહેવાય, પણ પોતે – ના, એના કરતાં તો ન જ જવું.

“અનસૂયા, એમ જ કર! પથારી પાથરી આપ. સૂઈ જાઉં.”

“હેં ભાઈ, ચા કરી દઉં? આ અબઘડી થઈ જશે. થોડો મસાલોય પડ્યો છે ઘરમાં.”

“ના, કંઈ જોઈતું નથી.”

કેશવે પણ એટલું સમજી ન જવું જોઈએ? મોતીલાલને તે હવે શું જોઈએ? બહુ તો હવે બેપાંચ વરસ. એટલો વખત તો એને હવે બધાએ નિરાંતે રહેવા દેવો જોઈએ ને! આ પાછો ભણવાની ના પાડતો હતો. માનો કે ન ભણવું હોય તોય તે વાત તો પહેલી ત્યાં, રમણીકલાલ પાસે જ જવી જોઈએ ને? આ તો બધું વગર કારણનું...

ઘણાં વર્ષે ઊંઘ ન આવી.

કેશવે એ જાણ્યું હોત તો એને ગમત. એ નહોતો ઈચ્છતો કે બધા ઊંઘતા હોય એમ ઊંઘે, રહેતા હોય એમ રહે, જે કરતા હોય તે કર્યા કરે. એને શું જોઈતું હતું એની એને બરાબર ખબર નહોતી પડતી, પણ એને હવે આ બધું નહોતું જોઈતું. એ રાતે એ જાણીજોઈને જમ્યા પછી છાપું વાંચવા રમણીકલાલ પાસે ન ગયો.

બરાબર ત્રણ મિનિટ પછી નોકર આવ્યો. બોલ્યો :

“સાહેબ પુછાવે છે, તબિયત બરાબર નથી?”

“છે ને!”

“સાડા નવ થઈ ગયા છે.”

ઓહ, સાડા નવ! રમણીકલાલે આખી જિંદગી ઘડિયાળના એ બે કાંટા પર ઝૂલીને કાઢી હતી. એમની આસપાસના સૌ કોઈને એ વાતથી પરિચિત થઈ જવું પડતું. એમ તો એમની ઘણી ઘણી વાતોથી બધા પરિચિત હતા જ, કારણ કે એમને વાતો કરવાનો શોખ હતો. પહેલાં એ ગરીબ હતા. એ વખતની વાતો ઘણા ગૌરવપૂર્વક કરતા. શા માટે ન કરે? ખીણ જેટલી ઊંડી તેટલું જ ટોચે ધણ ફરકાવનારનું માહાત્મ્ય વધારે. એની એ વાતો એ અનંત રીતે કર્યા જ કરતા. બધાને મોઢે થઈ જાય પછી પણ કરતા. એમને એ વાતો કરવી ગમતી. સામાને એ સાંભળવી ગમતી કે નહીં તેનો કોઈ દિવસ વિચાર આવતો નહીં. એવા વિચાર આજ્યા સિવાય જીવી શકાય એવી એમને સગવડ હતી.

“સાહેબ રાહ જુએ છે.” નોકરે કંઈક નવાઈ પામીને કહ્યું.

“આવું છું.”

“પણ નવ ને ચોત્રીસ થઈ ગઈ!”

“ભલે થઈ - જા, કહે કે - ના, ઊભો રહે, આવું છું.”

કેશવે ચાલવા માંડ્યું. રમણીકલાલ સામે વાદ થઈ શકે એમ હતું જ નહીં. સાડા નવ એટલે સાડા નવ. નવ ને ચોત્રીસ તો નહીં જ. આ તો કદાચ પાંત્રીસ થઈ જશે. કેશવના પગ ઉતાવળે ચાલવા માંડ્યા. પછી એને જ ખીજ ચડી એટલે એ જાણીજોઈને વચ્ચે પાણી પીવા રોકાયો. બેસીને પાણી પીધું. પહોંચતાં નવ ને સાડત્રીસ થશે. સારું થયું.

જઈને એ દાદાની સામે અદબથી બેઠો. છાપું લેવા જાય છે ત્યાં જ અવાજ આવ્યો,

“કેશવ!”

“જી.”

“કેમ આજે મોડું થયું?”

“જરાક ઠીક નહોતું.”

“શું થાય છે?”

“જી, હવે તો કશું નહીં, હવે તો આમ ઠીક છે... બાકી તે વખતે—”

ડાયલ ફરવા માંડ્યું હતું. કેશવ અસહાય રીતે રમણીકલાલ સામે જોઈ રહ્યો. હમણાં એ ડોક્ટરને બોલાવશે. પછી એમની બાજુના ઓરડામાં પલંગ તૈયાર કરાવશે. બે-ત્રણ દિવસ ત્યાં જ, એમની કડક દેખરેખ હેઠળ રહેવું પડશે - એના કરતાં સાડા નવે આવી ગયો હોત!

“છાપું વાંચું?”

કેશવે બીજી ભૂલ કરી. રમણીકલાલ રિસીવર હાથમાં પકડે ત્યારથી એ પાછું મૂકે ત્યાં લગી કોઈથી કોઈ જાતનો અવાજ કરી શકાતો નહીં, એ એક બીજો નિયમ હતો. ને રમણીકલાલના ઘરમાં નિયમો પળાવા માટે ઘડાતા હતા. પ્રત્યેક નિયમનું પાલન પૂરેપૂરી ચોકસાઈથી થતું - તો જ એ થયું ગણાતું. ચોકસાઈ એ રમણીકલાલનો ગુરુમંત્ર હતો. કોઈ પણ વાત ગમે તેટલી નાની કેમ ન હોય, એમાં લગીરે ફેરફાર એ સહન કરી શકતા નહીં. એક દિવસ કોઈ ઓળખીતાની સાથે બે કલાક બેસીને વાતચીત કર્યા પછી પેલા ઘેર પહોંચે કે તરત એમણે એ જણાવવા ફોન કર્યો કે પોતે કલકત્તાથી દાર્જિલિંગ જવા સાડા આઠે નહીં, પણ આઠ ને ચાળીસે નીકળ્યા હતા.

“હવે સાડા આઠ કે પોણા નવ, વાત તો એની એ જ ને?” પેલાએ સારું લગાડવા કહ્યું.

“વાહ, એની એ શી રીતે? સાડા આઠ એટલે સાડા આઠ ને આઠ ને ચાળીસ એટલે આઠ ને ચાળીસ. એ બે એક કઈ રીતે કહી શકાય? ને તમે પણ બરાબર યાદ રાખો, હું પોણા નવે નહીં, પણ આઠ ને ચાળીસે નીકળ્યો હતો. કેટલા વાગ્યે?”

“જી, આઠ ને ચાળીસે.”

“બરાબર. ઉંમરને કારણે આવી ભૂલ હવે કોક વાર થઈ જાય છે, બાકી આ રમણીકલાલને મોંએથી બીજી વાત ન નીકળે, સમજ્યા?”

“જી! આપની સ્મરણશક્તિ ને આપની -”

“નહીં નહીં, આ તો આબરૂનો સવાલ છે. આઠ ને ચાળીસે નીકળેલો માણસ એમ કહે કે હું સાડા આઠે નીકળેલો એનો અર્થ શું?”

“જી - અર્થ તો શું? એવો ફેરફાર થઈ જાય કોઈ વખત, બાકી આપ તો -”

“નહીં; આઠ ને ચાળીસે નીકળેલો માણસ જો એમ કહે કે હું સાડા આઠે નીકળેલો; તો એનો અર્થ એ થાય કે એ જૂઠો ને લબાડ માણસ છે. સહેજે ભરોસો રાખવા લાયક માણસ નથી.”

“અરે, આપ—”

“હું એવો નથી, માત્ર સરતચૂકને લીધે જ ખોટો ટાઇમ કહેવાઈ ગયો એટલું સ્પષ્ટ કરવા આ ફોન કરવો પડ્યો છે, શું સમજ્યા?”

“જી, આપને તો એવો વિચાર કરવાનો જ ન હોય, આપ તો—”

“વારુ, વારુ, ગુડ નાઈટ!”

ધડાક દઈને રિસીવર મુકાઈ ગયું હતું. સામેના માણસના મનમાં એથી જાગતાં કૂંડાળાં સ્વસ્થતાને કિનારે ક્યારે પહોંચશે એની ચિંતા કરવાની રમણીકલાલને જરૂર નહોતી. એમણે જે કંઈ કહેવાનું હતું તે કહી દીધું. પછી રિસીવર મુકાઈ જ જવું જોઈએ.

એ આ રમણીકલાલ. ને એમની પાસે કેશવ સાત મિનિટ મોડો આવ્યો હતો. એમના હાથમાં રિસીવર હતું ને સૌથી મોટી વાત એ હતી કે કેશવ જુદું બોલ્યો હતો. ડૉક્ટર આવીને તપાસી જોશે. કહી દેશે કે એની તબિયત તદ્દન બરાબર હતી. ત્યારે શું થશે એનો વિચાર કરતાં જુવાનજોધ કેશવ ધૂજી ગયો. હા, પણ માથું દુખવાનું નામ દઈ શકાય. એનું કોઈ થર્મોમિટર નથી, એની કોઈ પરીક્ષા નથી. સહેજ શાંત થઈને એણે છાપું હાથમાં લીધું.

હલો! ડૉક્ટર કોઠારી!... એમ, વિઝિટ પર ગયા છે? કોને ત્યાં?... ટેલિફોન પણ નથી એવાને ત્યાં ડૉક્ટર વિઝિટ પર ગયા છે?... વારુ, દસ મિનિટ હું રાહ જોઈશ. એટલામાં ડૉક્ટર આવી જાય તો મારે ત્યાં મોકલી આપો. નીકળતાં પહેલાં ફોન કરાવજો, સમજ પડી?... દસ મિનિટમાં ફોન નહીં આવે તો હું બીજો ડૉક્ટર બોલાવી લઈશ... ગમે તે થયું હોય, તમારે શું? તમે ડૉક્ટર નથી, તમે તમારું કામ કરો. ફક્ત એટલો સંદેશ આપજો કે રમણીકલાલ દસ મિનિટ રાહ જોશે... સાહેબજી!”

રિસીવર મૂકી દઈને રમણીકલાલે કેશવ સામે નજર માંડી. એ નજરનો ભાર નહોતો. એમાં તો સોયની અણી જેવી એક તીક્ષ્ણતા હતી. આરસને પણ વીંધી શકે. કેશવ આરસ નહોતો. નાનો હતો ત્યારે ઘણીયે વાર માત્ર આ નજરને પ્રતાપે છાનાં તોફાનો કબૂલી દેવાં પડ્યાં હતાં. આ રમણીકલાલ, પોતાના બાપના સસરા - એમની શું ઉંમર નહીં થઈ હોય? પણ પેલી આંખો ઘસાઈ ગઈ હતી, પાણીભીની થઈ ગઈ હતી - આ આંખોએ ફક્ત શારડીની પેઠે પાણી કાઢ્યાં હતાં, ક્યારેય ભીંજાઈ નહોતી... ઠીક, કબૂલી દેવું પડશે. વહેલું જ કબૂલવું. જે થવાનું હોય તે થઈ જાય.

“મને લાગ્યું કે જાણે તબિયત ઠીક નથી..”

“એ શું? લાગ્યું કે ઠીક નથી? ઠીક નહોતી કે માત્ર લાગ્યું જ?”

“કોને ખબર, દાદાજી! મને માથું ભારે ભારે લાગતું હતું.”

તરત નજરની ધાર બુઝી થઈ ગઈ.

રમણીકલાલ ઊઠીને પાસે આવ્યા. જરાક ચિંતાથી કેશવને કપાળે હાથ લગાડ્યો, નાડ દાબી જોઈ, આંખો લાલ થઈ છે કે નહીં તે તપાસી લીધું અને પાછા ટેલિફોન તરફ વળ્યા. પણ દસ મિનિટ હજી થઈ નહોતી. રમણીકલાલ પોતાના જ શબ્દના દોરે બંધાયા હતા. ડૉક્ટરને આપેલો સમય વીતી ગયા પહેલાં બીજા ડૉક્ટરને ન બોલાવી શકાય.

“તો તું એમ કર, જરા વાર સૂઈ જા. હમણાં જ, આ છ મિનિટમાં ડૉક્ટર કોઠારીનો ફોન આવવો જોઈએ. તરત જોઈ જશે. ત્યાં સુધી આરામ કર.”

“છાપું નથી સાંભળવું?”

“ના.”

હંમેશાં આમ થતું. માંદગી દરમિયાન બધાં બંધન આપોઆપ હળવાં પડી જતાં, કેટલાંક નીકળી જતાં. એને બદલે નવાં, માંદગીનાં બંધન આવતાં. ખાવા-પીવાનું, સૂવા-બેસવાનું, દવા લેવાનું બધું કામકાજ એકદમ સેકંડના હિસાબે ચાલવા માંડતું. તે વખતે વળી કેશવને સાજા થઈ જવાની ઈચ્છા થતી. પણ ચાલો, હમણાં તો છાપું વાંચવાનું નહોતું. રમણીકલાલના ઓરડાની બાજુનો ઓરડો તૈયાર થાય ત્યાં સુધી કેશવ જરાક છૂટો રહી શકશે.

“કેશવ!”

“જી.”

“તું એમ કર, અહીં જ, આ આરામખુરસીમાં જરા અઢેલીને બેસ. એટલી વારમાં ડૉક્ટર આવશે.”

કેશવને આ આરામખુરસી બહુ ગમતી, પણ એ ભાગ્યે જ વપરાતી. રમણીકલાલના દેખતાં કોઈ અઢેલીને બેસી શકતું નહીં ને રમણીકલાલ પોતે હંમેશાં ટટ્ટાર બેસવામાં માનતા. એમની પીઠ એકદમ સીધી હતી. ચાલતા હોય કે ઊભા રહ્યા હોય, બેઠા હોય કે સૂતા હોય, એ પીઠ કદી વળતી નહીં. જોઈને જાણે એક જાતનો અહોભાવ જાગતો, પણ.. પેલી આરામખુરસી બહુ સરસ હતી, અને એ કોઈ દિવસ વપરાતી નહોતી.

કેશવે એમાં લંબાવ્યું. જાણે દરિયાનાં પાણીમાં ચત્તોપાટ સૂઈ ગયો હોય એવું સરસ લાગ્યું. ક્યાંય કશો ધક્કો નથી, ખેંચતાણ નથી, દબાણ નથી, આરામખુરસી ને દેહ બંને એકાકાર થઈ ગયાં છે. કેવી મજા આવે છે! પણ – કશું થયા વગર અહીં એમ ને એમ ન બેસી શકાય. એ વિચાર આવતાં જાણે શરીર સહેજ અક્કડ થઈ ગયું. હમણાં ડૉક્ટર કોઠારી આવશે. કદાચ માથું નથી દુખતું એ જાણી જશે, પણ કહેશે નહીં. હા, જો દાદાજી પોતે – પણ ના, નહીં કહે. પચીસ રૂપિયા લઈને ઘેર જશે. બીજે પાંચ મળે છે, અહીં પચીસ, જેવો સંદેશો મળશે કે તરત ડૉક્ટર કોઠારી દોડ્યા આવશે, ભલે કોઈ બાઈ દમથી રિબાતી હોય, ભલે કોઈના બાપને હાર્ટએટેક હોય – રમણીકલાલનો સંદેશો મળતાં જ ડૉક્ટર એ બધાને મૂકીને અહીં આવી જશે.

ડૉક્ટરના ગયા પછી કમળામાસી અને વિમળામાસી આવ્યાં. તે વખતે કેશવ બાજુના ઓરડામાં બરાબર ગોઠવાઈ ગયો હતો.

“કેમ છે?” કમળામાસીએ પૂછ્યું.

“સારું છે.”

“શું થયું હતું? ડૉક્ટરે શું કહ્યું?”

“કંઈ નહીં, માથું દુખતું હતું. થોડો તાવ છે. ઊતરી જશે.”

“ભાઈ, પોતાં કે કંઈ મૂકવું છે?” વિમળામાસી બોલ્યાં. એ નાનાં હતાં. કોઈ વાર વિના કારણ હસી પડતાં. કેશવને થતું કે એની મા કદાચ આ વિમળામાસી જેવી હશે. પોતાની મેળે હસી શકે એ માણસ પોતાની મેળે બીજું પણ કશુંક કરી શકે. એની મા એવી હશે. કમળામાસીની જેમ છેક દાદાજીના પડછાયા જેવી નહીં હોય કે પછી કોને ખબર, કેવી હશે! કેશવને ઘણી વાર થતું, માનો ચહેરો જોયો હોત તો કેવું સારું થાત... મા તો ઘણાની મરી જાય છે, પણ આ વિશાળ મહાલયને એકાદ ખૂણે એની છબી સંતાઈ રહી હોત તોય કેવું સારું થાત! આ તો કશું જ નહીં, માત્ર એક વાત. એને એક મા હતી. કમળામાસી વિમળામાસીની મોટી બહેન. એનું નામ સુશીલા હતું. રમણીકલાલે એને પરણાવી દીધા પછી મોતીલાલને ઘરજમાઈ તરીકે રાખવાનું કહ્યું તે એ માએ કબૂલ નહોતું કર્યું. ને એ આ ઘર ને પેલી આરામપુરસી ને બીજું ઘણું બધું છોડી દઈને સાસરે જઈને રહી હતી. રમણીકલાલ બહુ રોષે ભરાયા હતા. એમણે એ એમની મોટી દીકરીના નામનું નાહી નાખ્યું હતું. એ સ્નાનનાં ચારેકોર ઊંડેલાં ટીપાં હજુ સુકાયાં નહોતાં. હજુ આ ઘરમાં સુશીલાનું નામ કોઈ બોલી શકતું નહોતું.

વિમળામાસી માથે હાથ ફેરવતાં હતાં, સારું લાગતું હતું. આમ ને આમ એ હાથ ફેરવ્યા કરે તો કેશવ ઊંઘી જાય. એક વખત ઊંઘમાં માનું મોં દેખાયું હતું. કોને ખબર ખરેખર તો કેવુંય હશે, પણ સવારે જાગ્યા પછી પણ કેટલા બધા વખત લગી એ પ્રસન્નતા ટકી રહી હતી. કદાચ આજે માનું સ્વપ્ન આવે...

એક વખત એક પીળો પડી ગયેલો ગ્રૂપ ફોટોગ્રાફ જોયો હતો કેશવે. ક્યાં, ક્યારે બહુ યાદ નહોતું આવતું. જાણે વર્ષો પહેલાં જોયો હતો. કોઈકે કહ્યું હતું, ‘જો, આ તારી મા.’ પણ એ તો મા નહોતી. એ તો એક નાનકડી છોકરી હતી, ભારે દમ્બમદાર લાગતી હતી. રૂપાળી હતી, પણ કેવો ઠસ્સો! ના, કેશવની મા એવી ન હોય.

કેશવ ઊંઘી ગયો.

એ જેને ‘સ્વપ્નગગન’માં શોધતો હતો તે સ્મરણોનાં ઝંઝરને ઝમકારે મોતીલાલની પાસે જઈ બેઠી હતી. ઊંઘ આવતી નહોતી. પડખાં ઘસતા મોતીલાલને સુશીલાના શબ્દો સંભળાતા હતા, ‘હું ન બચું તો જે આવે એને તમે જાળવજો. સંભાળીને ઉછેરજો હોં, કોઈ વાતે દુઃખી ન થાય, માને ન સંભારે!’

મોતીલાલે હા કહી હતી. ધરપત આપી હતી, પણ એને ખાતરી હતી કે સુશીલા એમ જશે નહીં. એની પાસે જ રહેશે. આમ તો બધાં ભૈરાંઓ બીએ – પણ એમ કંઈ મરી ઓછું જ જવાય છે? પણ સુશીલા તો ખરેખર ન બચી. પોતે મૂઢ થઈ ગયો હતો. હોસ્પિટલની બાઈઓ અને અનસૂયા સફેદ કાપડમાં વીંટાળેલા નાનકડા બાળક પાછળ ઊંચાંનીચાં થઈ રહ્યાં હતાં ત્યારે પોતાને તો સુશીલા સિવાય બીજા કોઈના વિચાર આવતા જ નહોતા – આ – સામે પડી છે, છતાં જતી રહી છે, એમ? કોઈ દિવસ નહીં બોલે, હસશે નહીં, એની પેલી દમ્બમદાર આંખો ફેરવીને કોઈ જાતનો આદેશ નહીં આપે – અરે, તો જિવાશે જ કેમ?

પણ તોય પાછું જિવાયું. ને એક રીતે નયે જિવાયું. મોતીલાલ હજુ છે. બરાબર, એમ તો મિલમાં જાય છે, પગાર અનસૂયાના હાથમાં મૂકે છે, બે વખત જે પીરસાય છે તે ખાઈ લે છે. ત્રણ, ત્રણ મહિને કેશવને મળી આવે છે, બધું તો કરે છે. કશી ભૂલ નથી પડતી, પણ તોય આ છોકરાએ – નથી ભણવું એ વાત પોતાને કેમ કરી હશે? સુશીલા જીવતી હોત તો કદાચ બધું જુદું જ હોત, કેશવ પણ અહીં રહેતો હોત. ભણતો ન હોત, એના બાપની માફક એકાદ નોકરી કરતો હોત. અને હા, સુશીલાએ કદાચ એનો વિવાહ પણ કરી નાખ્યો હોત.

તો શું એ પરણવા જેવડો થઈ ગયો છે? જેમ આ આજે – નથી ભણવું એની વાત કરી એમ કદાચ કોઈ દિવસ એવી વાત પણ કરી બેસે... મોતીલાલને પરસેવો વળવા લાગ્યો... આવું બધું તો કોઈ રીતે ચલાવી ન લેવાય. સુશીલા હોત તો કશી ચિંતા નહોતી. તો તો છોકરો –

મોતીલાલ સફાળો બેઠો થઈ ગયો. રસોડાના બારણાની આડશેથી અનસૂયા બોલી.

“શું થયું ભાઈ, માંકડ કર્યો?”

“હૈં? ના! હા, માંકડ તો શું – તું તારે સૂઈ જા.”

મોતીલાલ વ્યગ્ર થઈ ગયો. તે દિવસે બધી રડારોળમાં જ્યારે બે નાની સાળીઓએ આવીને ‘બાપુજીએ કહ્યું છે’ કહી પેલા નાના બંડલનો કબજો લઈ લીધો ત્યારે પોતે કંઈ ખાસ વિચાર કર્યો જ નહોતો. પછી વિચાર કરી શકાય એવું થયું ત્યારે તો બધું નક્કી થઈ ગયું હતું. તોય થોડાક વિચાર તો કરી જોયા હતા. નાનું છોકરું, મા નહીં – ઉછેરવાની પારાવાર મુશ્કેલી. પૈસા તો હતા નહીં, કદાચ જીવે, કદાચ મરી જાય. એના કરતાં રમણીકલાલ મોટો કરતા હોય તો કરે – સારું ને? પાછો એ હતો પણ ત્યાં જ, રમણીકલાલને ઘેર જ. ત્યાંથી પાછો લઈ આવવાનું મોતીલાલનું ગજું નહોતું... એટલે પછી કેશવ ત્યાં જ રહ્યો, મોટો થયો; પેલી બંને સાળીઓ પરણીને વિધવા થઈ. હવે તો રમણીકલાલના કુટુંબમાં બીજું કોઈ હતું જ નહીં એટલે કેશવ ત્યાં જ રહેવાનો – બધી મિલકતનો માલિક થવાનો, આમ બધું નક્કી જ હતું; એમાં વળી આ વાત આવી – ન ભણવાની ને એવી એવી. ને પાછો આ વિચાર – કે સુશીલાને કદાચ છોકરાને ત્યાં મૂક્યો એ ન પણ ગમ્યું હોય!

બહુ ખરાબ લાગે છે. એવું હોય તો તો આ વિચાર વહેલો આવવો જોઈતો હતો ને! હવે તો આ બહુ મોડું થઈ ગયું કહેવાય. હવે કંઈ થઈ જ ન શકે.

થોડીક ચીડ ચડી. બધા કહેતા હતા કે બહુ સારું થયું, રમણીકલાલ પાસે છોકરો ગોઠવાઈ ગયો. હવે જિંદગીભરની ચિંતા મટી. ને આ માઠીકરો... એમણે શા વાસ્તે જુદાં પડવું જોઈએ ભાઈ? આમાં મોતીલાલે ખોટું શું કર્યું હતું? ને ધારો કે કર્યું પણ હોય તોય એ અટકાવવા સુશીલાએ રહેવું જોઈતું હતું. એ આવી રીતે હોસ્પિટલમાંથી પાછી ઘેર જ ન આવે – તો તો પછી ગમે તે થઈ શકે, કંઈ પણ થાય, એમાં કોનો વાંક?

ખરબચડા ગાલ પર હૂંફાળાં આંસુ પથરાવા લાગ્યાં. સુશીલાને આ બધું ન ગમ્યું હોય તો એણે કોઈક રીતે જણાવવું જોઈતું હતું. એ તો એના બાપની માફક જે ધારે તે કરી શકતી હતી. કંઈ નહીં તો સ્વપ્નમાં આવીને પણ એ કહી જઈ શકી હોત – ‘છોકરાને તમે જ રાખો, તમે જ ઉછેરજો, બાપુજી પાસે ન મોકલતા.’

તો મોતીલાલે માન્યું હોત. એ દોઢ વરસમાં એણે સુશીલાની એકે વાત નહોતી માની એવું બન્યું હતું કંઈ? આ શા સારુ ન માનત? પણ આ તો કોઈ કંઈ કહે નહીં, કારવે નહીં ને ઓચિંતો કેશવ બધી વાત પહેલી પોતાને કહેવા માંડે – એ ત્યાં રહ્યો તે જાણે સુશીલાને નથી ગમ્યું એવા એવા પોતાને વિચાર આવે... ખરો ત્રાસ!

રમણીકલાલને ત્યાં રહેવામાં મોતીલાલને ખાસ વાંધો નહોતો. આવડું મોટું વગડા જેવું ઘર; સસરાનું મોં તો રોજ જમતી વખતે, કાં વારતહેવારે કંઈ કારણ હોય તો જ જોવાનું હતું ને! શો વાંધો હતો? પોતાનું તો ઠીક, પણ સુશીલા સારી રીતે રહી શકી હોત – આરામથી, એણે રહેવું જોઈએ એ રીતે. આ તો – આવી ચાલીના ઓરડામાં સુશીલાને દોઢ વરસ ગાળવું પડ્યું એની ડીણપત આજ આટલાં વર્ષે પણ મોતીલાલની આંખોમાં ભેજ બનીને છવાઈ ગઈ.

ખરી બહાદુર હતી સુશીલા! અનસૂયાની સાથોસાથ કામ કરતી. આવડત નહીં એટલે ઢોળતી, ફોડતી, બગાડતી; પણ અનસૂયા ખિજાય ત્યારે ‘હવે નહીં કરું હોં!’ કહી એવું ખડખડાટ હસી પડતી! વરસોવાના દરિયા આગળ એક વાર દર બેપાંચ સેકંડે પગ આગળ ઠલવાતા ફીણના ઢગલા જોઈને મોતીલાલને સુશીલાની યાદ આવી ગઈ હતી, પણ એ તો એનું એ બધું ઐશ્વર્ય લઈને ચાલી ગઈ. પાછળ આ રહ્યું.

આવતે વખતે જવું જ નહીં. માંદા પડી જવું. નહીંતર – હા, અનસૂયા બાપડી બહુ વર્ષોથી કહે છે. એક વાર એને નાશિકત્રંબકની જાત્રા જ કરાવી દેવી. બસ, મળવાનો ટાઈમ થવા આવે કે પરબારું ગાડીમાં જ ચડી જવું, ત્યાં ક્યાં કેશવ આવવાનો હતો? ને રમણીકલાલ – ભલે, નાફરમાન જમાઈનું મોટું નહોતા જોતા, પણ એના હાથનો લખેલો કાગળ તો વાંચતા હતા. બસ, લખી દેવું કે જાત્રાએ જવાનું હોવાથી પોતે નહીં આવી શકે.

પત્યું.

કાગડો બોલતો હતો. એય ઠીક થયું. મોતીલાલે દૂધ લાવવાની શીશી હાથમાં લીધી, એની બાજુમાં જ મૂકેલું પરચૂરાણ લીધું, ને આસ્તે રહીને બારણું ખોલ્યું. નીચે નળ પર હાથમોં ધોઈ લેવાશે, જે બે લોટા પાણી બચ્યું એ.

છ મહિના પછી આવનારી મુલાકાત તો હાથ-પગને છેડે થયેલી નાનકડી રસોળી જેવી હતી, એને હમણાં ભૂલી જઈ શકાય. એનું હમણાં કંઈ નહીં. એક વાર આ જાત્રાને બહાને મળવા નહીં જઈએ ને, એટલે કેશવ એની મેળે સમજશે કે આવી બધી વાતો પોતાને કરવા આવવાનો કોઈ અર્થ નથી. થયું. નિરાંત!

ફી ભરવાનો દિવસ હતો. નોકરે આવીને ચેક હાથમાં મૂક્યો. કેશવે તે બેચાર વખત વાંચી જોયો. વાળી દઈને ગજવામાં મૂક્યો. જમતી વખતે આખો વખત ગજવું જાણે બળી રહ્યું હતું. બે વખત બોલ્યો પણ ખરો,

“દાદાજી!”

“શું છે?”

વાત આગળ ન ચાલી. એક વખત હવાપાણીની વાત કરી, એક વખત રાજકારણની. જે કહેવું હતું તે ન કહેવાયું. પણ મનમાંથી કાંટો નીકળતો નહોતો. ચેક નહોતો, છાપખાનાનું બીબું હતું. એમાં 'કાયર' શબ્દ લખેલો હતો. વધારે વખત દાબી રાખીએ તો વધારે ઊંડી છાપ પડે. અંતે તેણે એ ગજવામાંથી બહાર કાઢ્યો. કહ્યું,

“દાદાજી!”

“શું છે?”

“આ - આ ચેક...”

“શું છે ચેકનું? નથી બરાબર? આ ઘડપણ... ઘડપણ આખરે મને પણ નડ્યું. લાવ જોઈએ, શું છે ચેકનું? કંઈ રહી ગયું છે?”

“ના.. નાજી. આ તો...”

“શું છે?”

“દાદાજી, મારે હવે નથી ભણવું!”

હાશ, કહેવાઈ ગયું. હવે વાંધો નહીં. ભલે ને ગમે તે થઈ જાય. કેશવને અગાશી પર ચડીને બૂમો મારવાનું, ગાવાનું, નાચવાનું મન થઈ ગયું. હાશ, હવે કોઈ એને કાયર નહીં કહી શકે. પોતાનું મન પણ નહીં. મનમાં ને મનમાં એ ઘૂંટ્યે જ ગયો - મારે નથી ભણવું - મારે નથી ભણવું...

“શું કરવું છે?”

ઓહો, દાદાજી પૂછતા હતા! હવે ભાઈ, આવું ક્યારેય બન્યું છે? કોઈ વખત એમણે કોઈનેય પૂછ્યું છે કે તારે -

“હજામતની દુકાન ખોલવી છે?” દાદાજીનો અવાજ આવ્યો.

જમીન પર પટકાઈ પડેલો કેશવ રમણીકલાલની સામે જોવા લાગ્યો. જેના પર અત્યારે તો શું, અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછી ક્યારેય કરચલી ન પડી હોય એવાં સરસ સફેદ કપડાં, એ રુઆબદાર ચહેરો, ગુસ્સો ચડ્યાથી લગીર કંપતા હોઠ ને પેલી - વીંધી નાખતી આંખો! એ ડરી ગયો.

“કરવું છે શું તારે કેશવ?”

“જી! આમ તો કંઈ નક્કી નહીં, પણ-”

“તને ખબર છે, તારે શું થવાનું છે, શું કરવાનું છે, જિંદગી કઈ રીતે ગુજારવાની છે?”

“ના..”

રસ્તે ચાલતાં અચાનક કેળાની છાલ પરથી લપસી પડતા માણસને વાગ્યાના દુઃખ કરતાં પણ આ કેવી રીતે બની ગયું એનું આશ્ચર્ય વધારે હોય છે. રહી રહીને એ પોતાની જાતને પૂછે છે, ‘અરે, હું પડ્યો જ કેવી રીતે?’ કેશવને પોતાના મોંમાંથી નીકળી ગયેલી એ દગાબાજ ‘ના’ વિશે એવું જ અચરજ થયા કરતું હતું.

“બસ ત્યારે, મને ખબર છે. મને બધી ખબર છે કે તારે શું કરવાનું છે, શું થવાનું છે, કેવી રીતે જીવવાનું છે, સમજ્યો? તારે ફક્ત હું કહું એમ કર્યા કરવાનું છે, સમજ્યો?”

અવળી થઈને બેઠેલી સરસ્વતી પાછી સવળી થઈ તો પણ કંઈ સુખ દેવા નહીં. આ વખતે એણે કેશવની જીભ પાસે એમ જ કહેવડાવી દીધું,

“ક્યાં સુધી?”

“ક્યાં સુધી?...”

રોષથી અવાક થઈ ગયેલા રમણીકલાલે જ્યારે બોલવા માંડ્યું ત્યારે કેશવને તો શું, ઓરડાની દીવાલોને સુધ્યાં સંદેહ રહ્યો નહીં કે કેશવ કોણ છે, રમણીકલાલ કોણ છે, જિંદગી શું છે ને કેશવે ક્યાં સુધી રમણીકલાલનું કહ્યું કરવાનું છે.

પહાડોની ટોચ પરથી સામસામા અફળાતા પડઘાનો અતિ મંદ, ઘેરો અવાજ આવે એમ કેશવના મનમાંથી જવાબ જાગ્યો – માણસ થાઉં ત્યાં સુધી, એટલે કે બીજો રમણીકલાલ થાઉં ત્યાં સુધી. પણ નહીં દાદાજી, હું એમ નહીં થવા દઉં. કેશવને રમણીકલાલ નહીં બનવા દઉં, ને હું જિંદગીભર તમારું કહ્યું પણ નહીં જ કરું!

મનનો તે જવાબ મનમાં જ રહ્યો. બેચાર વખત આંખોમાંથી ડોકાઈ ગયો ખરો, પણ હોઠ વાટે બહાર નીકળવાની એની હિંમત ન ચાલી.

“ચેક ભરાવી દઉં છું, સમજ્યો? જા, વાંચવા બેસ.”

“પણ મારે કોલેજ જવાનું છે!”

“તો કોલેજ જા. ચેક હું સીધો ભરાવી દઉં છું.”

“ભલે!”

“ને કેશવ—”

“જી!”

“પેલું ખોખું લેતો જજે. એમાં તારે માટે કંઈક છે.”

ખોખામાં શું છે તે જાણવાની કે એ ચીજ લેવાની જરાય ઇચ્છા નહોતી. છતાં કેશવે ખોખું ઊંચક્યું. પોતાના ઓરડામાં જઈને બીજું કંઈ કરવાની અનિચ્છાએ જ ખોલ્યું અને એની છાતીમાં ખરેખર એવો ધબકાર થયો – ઓચિંતું જાણે દેડકું કૂઠું! એમાં નાનો, સોહામાણો, છેક છેલ્લા મોડેલનો પૉકેટ રેડિયો હતો! મનના એક અંશનો પ્રબળ વિરોધ હોવા છતાં આનંદની એક સરિતામાં ઘુઘવાટ કરતું પૂર આવ્યું. એની રેલમાં આસપાસના કિનારા પોચા પડી ગયા.

એક દિવસ એણે રેડિયો માગ્યો હતો. રમણીકલાલ ખૂબ ચિડાયા હતા. એ નહોતા ઇચ્છતા કે કેશવ ટાલવાં જેવાં ગીત સાંભળે – નાટક સાંભળે. કેશવની ઉંમરના બીજા અનેક છોકરાઓ જે રાત્રિદિવસ સાંભળી સાંભળીને વિચારો અને લાગણીઓની એકવિધતાના એક રણમાં ખોવાઈ જાય છે તેમાં કેશવ એક ડગલું સરખું માંડે એવી એમની ઇચ્છા નહોતી.

“પણ દાદાજી! સમાચાર તો સાંભળવા મળે!” તે વખતના કંઈક કુમળા કેશવે દલીલ કરી હતી.

“એમ કે? તું સમાચાર સાંભળવા માટે રેડિયો માગે છે?”

શારડીના ધારદાર તેજ સામે કેશવ ટકી નહોતો શક્યો, એકાદબે મિનિટમાં જ કબૂલ કરી દેવું પડ્યું હતું કે તેને સિનેમાનાં ગીતો સાંભળવાં હતાં.

“ગીત? અરે, એમાં તે ગીત જેવું શું હોય જ છે? તને સંગીતનો શોખ હોય તો ઉસ્તાદ રોકી આપું. કાં તો હોરમઝદના ભાઈએ સંગીત કલબ કાઢી છે ત્યાં સાંભળવા મોકલું. બાકી આજે તો તું ગીત સાંભળવાનું કહે છે ને કાલ ઊઠીને સિનેમા જોવા જવાનું કહેશે!”

કેશવના મનમાં એ મુદ્દો હતો જ. યોગ્ય અવસર જોઈને વિમળામાસીની મદદથી એ પ્રસ્તાવ પણ તે લાવવાનો હતો જ, પણ આ તો પહેલેથી જ સુરંગ ચંપાઈ ગઈ! તે દિવસે ઘણી ધાંધલ કર્યા છતાં રેડિયોની બાબતમાં સહેજે પ્રગતિ થઈ શકી નહોતી. રમણીકલાલે હા પાડી હોત તો તે એકાદ સાધારણ રેડિયોની માગણી કરત. આવો સરસ રેડિયો પોતાને મળે, પોતાનાથી માગી શકાય એ વાત જ મનમાં આવી નહોતી.

પણ રેડિયો બરાબર મોઢા આગળ પડ્યો હતો. દાદાજીએ પોતાની જાતે જ આણ્યો હતો, કેશવને આપ્યો હતો. એકદમ સરસ રેડિયો હતો એ.

બધું ભૂલી જઈને કેશવ આમતેમ બટન દાબતો રેડિયો વગાડવા લાગ્યો. આમ દાદાજી હતા તો સારા. કેવો સરસ રેડિયો આણ્યો હતો! ભલે ને પહેલાં ના કહી, અંતે કેવો સરસ રેડિયો આણી આપ્યો! કેશવ જાતે ગયો હોત તોય આવો રેડિયો પસંદ ન કરી શકત. એ ખૂબ રાજી થઈ ગયો. એટલામાં જે ગીત વાગતું હતું તે બંધ થયું, જાહેરખબર સંભળવા માંડી. એ માણસના અવાજ સાથે મેળ મેળવી અંદરથી પાછું કોક બબડ્યું, “પણ તમે તમારી મરજીથી આણ્યો છે. મેં માગ્યો એટલે નથી આણ્યો. મારા કહ્યાથી તમે ક્યારેય કશું જ નથી કર્યું. હું તમારું કહ્યું નહીં કરું. તમે કહો છો એવો હું નહીં થાઉં, નહીં જ થાઉં!”

પાછું ગીત શરૂ થયું. ગાનારી ચીસો નહોતી પાડતી. તન્મય થઈને સૂરની દોરીમાં શબ્દો પરોવી લેતી હતી. એક ઈચ્છિત વસ્તુની માલિકીનો આનંદ જરાક સૂક્ષ્મ બનીને સંગીતની પાંખે વિહરવા લાગ્યો. ન ભણવાની વાત ભુલાઈ ગઈ.

સવારમાં જાગ્યો ત્યારે કેશવનું મન ઉદાસ હતું. જાણે કશુંક ન ખાવા જેવું ખવાઈ ગયું છે. ઊંડે અંતરંગમાં પેસી ગયેલી એ વસ્તુ ખેંચી કાઢીને ફેંકી દીધા સિવાય છૂટકો નથી. બહુ જ જલદી એ પચી જશે. લોહી બનીને શરીરમાં ફરવા માંડશે. પછી કોઈ વાતે નહીં બચાય. કોઈ વાતે નહીં છુટાય. તેણે આંખ બરોબર ખોલી. સામે જ રેડિયો પડ્યો હતો. નવોનકોર. એવો સરસ ઘાટ હતો, એવો આછો રંગ હતો! હાથ ફેરવવાનું મન થઈ જાય... કેશવે એ લીધો. ધીમે ધીમે હાથ ફેરવવા લાગ્યો. પછી ઊઠીને કબાટમાં મૂકી દીધો.

રમણીકલાલનો અવાજ સંભળાતો હતો. સવારના પહોરમાં એ કોકને વઢતા હતા. ઘણે ભાગે તો કોઈ નોકર જ હશે. નોકરો આ ઘર છોડીને જતા નહીં. ડબલ, ત્રણગણો પગાર મળતો, કપડાં મળતાં – આખા ઘરને થાય એટલાં, સંસારમાં આવતી બધી મુસીબતો આ એક માલિકનું દોરડું પકડી રાખ્યાથી તરી જવાતી, શા માટે કોઈ નોકરી છોડે? રમણીકલાલ ધમકાવતા, ભલે

ધમકાવે. જુવાન હતા ત્યારે મારી પણ બેસતા, બધા ચુપચાપ માર ખાઈ લેતા. એ માર ખાધાનું મહેનતાણું પણ પછી મળતું. એક વખત કહે છે કે એમણે એક જમાઈ પર હાથ ઉપાડ્યો હતો... વિમળામાસીના વર પર. કેશવને એ વાત જાણવાનું મન થઈ ગયું. ઝટપટ તૈયાર થઈ, ચા-પાણી પી એ વિમળામાસીના ઓરડામાં ચાલ્યો.

સરસ ઓરડો હતો. ઝીણાં મોતીનાં ગૂંથેલાં તોરણ, કિણ્ણ કિણ્ણ અવાજ સાથે ડોલતા રહેતા લાંબી કાચની ભૂંગળીઓ અને મોટા મણકાના પડદા, મોટો પાંચસાત રંગની ભાતવાળો કાશ્મીરી ગાલીચો, બે સોફાસેટ, નાનાંમોટાં ટેબલ, ટેબલ પર હાથે ગૂંથેલો ટેબલક્લોથ હતાં. સફેદ બાસ્તા જેવાં. કોઈમાં વિમળામાસીએ ગુલાબનાં ફૂલનું ફૂંડું કાઢ્યું છે, કોઈમાં ઘોડો. દરેકની નીચે એવા જ દોરાનાં લાંબાં ફૂમતાંની ઝૂલ છે. આસ્તે આસ્તે હાલે છે. મજાનું દેખાય છે. ખૂણાના કબાટમાં એમણે હાથે બનાવેલાં ને રંગેલાં કેટલાંયે રમકડાં છે. જાત જાતના પોશાક પહેરેલી ઢીંગલીઓ છે. ભીંતે નાનીમોટી ફેમો ટાંગી છે. કોઈમાં ભરત ભરેલું છે, કોઈમાં ચિત્ર ચીતરેલાં છે. આ ઓરડાની સજાવટ પાછળ વિમળામાસીના જીવનની ઘણી બધી વંધ્ય પળો સોડ તાણીને સૂઈ ગઈ છે. હવે એ ફરી ઊઠવાની નથી. છતાં ઘણાં કબ્રસ્તાનોની જેમ આ ઓરડો પણ રળિયામણો લાગે છે, બે ઘડી બેસવાનું મન થાય છે.

બારી તરફ મોં કરીને વિમળામાસી ઊભાં હતાં, એમના હાથમાં કશોક નાનો ગુટકો હતો. કેશવને દેખીને એ છોભીલાં પડી ગયાં. એ ઘરમાં કોઈ પણ જાતનું ધર્મધ્યાન થઈ શકતું નહીં. રમણીકલાલને એવું કશું ગમતું નહીં. એ સમાજને માનતા અને સમાજમાં રહેવા પૂરતા જરૂરી એટલા ધર્મને નભાવી લેતા. બાકી બધું એમને ગપાષ્ટક જેવું લાગતું. વટવૃક્ષ જેવા વિશાળ ને અસ્તવ્યસ્ત દેખાતા હિંદુ ધર્મ સામે એમને ઘણો ઘણો વાંધો હતો. ચોકસાઈના આગ્રહી એમના જીવને ત્યાં કશે પણ માળો બાંધવા જેટલી સુઘડ ડાળ જડી નહોતી. અને એમના પરિવારે તો એમને પગલે પગલે જ ચાલવું જોઈએ. એ જ બરાબર હતું. એટલે પછી કેશવને મન વિમળામાસી આવાતેવા ગુટકા સંતાડીને રાખે કે અનંતનો તાર સાંધવા બારી બહાર દષ્ટિ નાખે એ પણ બરાબર હતું. સહેજ હસીને એમણે કહ્યું,

“આવ ને, ભાઈ! ત્યાં કેમ ઊભો છે? શું, કંઈ કામ હતું?”

“કામ તો કંઈ ખાસ નહીં - આમ જ, થયું કે તમારી પાસે આવું.”

“સારું કર્યું ભાઈ! બેસ ને!”

કેશવ એક ખુરસીમાં બેઠો. ખુરસી પોચી હતી, સહેજ ઝૂલતી હતી. એને આછા ગુલાબી રંગની ખોળ ચડાવેલી હતી. પીઠ પર ને બે હાથા પર નાજુક કેન્વાસનું ભરત ભરેલા પીળા કટકા નાખેલા હતા. કેશવે એની ભાત સામે જોઈને કહ્યું,

“સરસ ભર્યું છે, હોં વિમળામાસી! પણ આટલું બધું ક્યારે ભરાય? તમને કંટાળો ન આવે?”

“કંટાળો શાનો? સારું, ઊલટાનો ટાઈમ જાય. તું પણ કેશવ, મોટી બહેનની જેમ જ -”

વિમળામાસી બોલતાં અટકી ગયાં. જે નામ નહોતું દેવાનું તે દેવાઈ ગયું હતું. ખોટું થયું, પણ કેશવને તો જાણે એક છેડો હાથમાં આવ્યો. આસ્તેથી પિલ્લું ઉકેલતાં તે બોલ્યો,

“હેં વિમળામાસી, તમને મારી બા યાદ છે?”

પણ માણસ એક વાર ભૂલ કરે. બીજી વાર કરે કંઈ? વિમળામાસી શાંત જ રહ્યાં. એમને એ ઘરમાં જ રહેવાનું હતું. કંઈક બહાનું કાઢી ઊઠવાનું કરે તે પહેલાં કેશવે બીજો સવાલ પૂછ્યો,

“દાદાજીએ મારા માસાને મારેલા – ખરી વાત?”

આટલીક વારમાં માણસના ચહેરા પર આટલું બધું લોહી ક્યાંથી ધસી આવતું હશે? નજર ફેરવી લઈને વિમળામાસી બોલ્યાં,

“એ બધી વાતોને હવે શું કરવાની, કેશવ? તું તારે વાંચવા બેસ!”

“કહો ને વિમળામાસી, ખરી વાત?”

આટલે વર્ષે પણ એ અપમાનની યાદથી વિહ્વળ થઈ જઈને એમણે કહ્યું,

“ખરી વાત, કેશવ! તારા માસા કંઈ જેવાતેવા નહોતા. સવા છ ફૂટ ઊંચા, ને એવા તો સિક્કાદાર! નજર ખસેડી ખસે નહીં. એ તો ગમ ખાઈ ગયા, બાકી –”

“શા માટે ગમ ખાઈ ગયા? શા માટે સામો હાથ ન ઉપાડ્યો?”

કેશવના આ સીધેસીધા પ્રશ્નથી સહેજ ખંચકાઈ જઈને વિમળામાસીએ હાથમાંનો ગુટકો આમતેમ ફેરવી બાજુમાં પડેલા મેજ પર મૂકી દીધો. પછી એકદમ કેશવની આંખ સામે આંખ માંડીને બોલ્યાં,

“શા માટે? બહાદુર હતા, એટલા માટે!”

કેશવ કંઈ પણ બોલે કે પૂછે તે પહેલાં એમણે સામી ખુરસીમાં બેસી જઈને ઝટપટ બોલવા માંડ્યું,

“ને બીજું કહું? આવું આવું તારે મને ક્યારેય ન પૂછવું, કેશવ! મને – મને એથી કંઈક થઈ જાય છે. નથી ફાવતું. સમજ્યો ને?”

રમણીકલાલ માટે રાખેલા તીરના ભાથામાં જાણે ઝેરનાં બે નવાં ટીપાં રેડાયાં. કેશવ ઊઠી ગયો. વિમળામાસીની પાસે જઈ ખભે હાથ મૂકીને બોલ્યો,

“વારુ, હવેથી નહીં પૂછું.”

“ભણવાનું તો બરાબર ચાલે છે ને ભાઈ?”

“હં, ચાલે છે.”

ફી ભરાઈ છે. કોલેજ જવાનું તો કેશવના હાથમાં હતું. કોલેજ પણ કદાચ જવું પડે, સાંભળવાનું તો તેના હાથમાં હતું. સમજવાનું તો હાથમાં હતું. વાંચવું ભલે પડે. યાદ રાખવાનું તો હાથમાં હતું! કેશવ નહીં જ ભણે. છો રમણીકલાલ જે કરવું હોય તે કરે.

દાદા છે. ભલે રહ્યા. નાનેથી પાળીને મોટો કર્યો છે. ભલે કર્યો. અનંત ઉપકારો કર્યા છે. ભલે કર્યા. કેશવ નહીં ભણે. દુનિયામાં કોઈએ એમનો બોલ નથી ઉઠાપ્યો. કેશવ ઉઠાપશે.

ઉત્સાહમાં આવી જઈને તે ઓરડાની બહાર ચાલ્યો. રોજને સમયે રોજની જેમ કોલેજ જવા નીકળ્યો. ડ્રાઇવર રામરતન હતો. પાંચ વરસથી જ આવ્યો હતો. કોલેજ પહોંચ્યા પછી કેશવે તેને

છૂટો કરી દીધો ત્યારે ખાસ વાંધો કાઢ્યા વગર આનંદથી મોટર ચલાવતો જતો રહ્યો. કેશવને બહુ સારું લાગ્યું. રાતે આ બાબત વાત નીકળે ત્યારે શા શા જવાબો આપવા તેની તે મનમાં ને મનમાં તૈયારી કરવા લાગ્યો.

‘તમે જુલમી છો, દાદાજી! જુલમી અને આપખુદ! તમે હંમેશાં જે મનમાં આવે તે જ કરો છો, હું શા માટે કોઈક વખત મારા મનમાં આવે તે ન કરું?... ને બીજી પણ એક વાત છે. પોતાના એક જમાઈ પર હાથ ઉપાડવો, બીજા જમાઈનું વરસોનાં વરસો લગી મોં પણ ન જોવું – તે પણ ફક્ત એટલા જ વાંકે કે તમારી દીકરી એને ઘેર જઈને રહી! એ બધું કંઈ સારું ન કહેવાય. ને એમાં જો કંઈ ભૂલ થઈ હોય તો તે તમારી દીકરીની છે, તમારા જમાઈની હરગિજ નહીં.

પણ એમની દીકરી તો પોતાની મા હતી. એવી મા કે જેનો ચહેરો કેશવને યાદ નથી. પછી વળી કેશવને એમ જ લાગવા માંડ્યું કે એની માનું બંડખોર લોહી જ એની પોતાની નસોમાં દોડી રહ્યું છે. રમણીકલાલના ઘરમાં વિતાવેલાં આટલાં બધાં વરસોએ એ લોહી સહેજ ઠંડું કરી દીધું છે; બાકી એ છે તો એનું એ જ. રમણીકલાલને એ જ લોહી ફરી વાર નડશે.

વિચારોના વેગથી ઉન્મત્ત થઈ એ ચાલુ કલાસે બહાર નીકળી ગયો. તેની પાસે હજુ ત્રણચાર કલાક હતા. જે કરવું હોય તે થઈ શકે. રમણીકલાલનું કહ્યું માનીને એકે મિત્ર ન કરવા બદલ તે પસ્તાવા લાગ્યો. મિત્ર તો જોઈએ. અત્યારે એકાદો મિત્ર હોય તો કેવો કામ લાગે! તેની સાથે ચા પીવા જઈ શકાય, કદાચ સિનેમા પણ – ના, સિનેમા તો ન જ જોવાય, દાદાજીને ન ગમે. જાણે તો મારી નાખે. પણ બીજું કંઈક થઈ શકે.

ચાલતો ચાલતો તે કોલેજની બહાર આવી ગયો હતો. એક વિક્ટોરિયાવાળો ઘોડાની પીઠ પરથી ચાબુક પાછો ઊંચકવાની પણ તસ્દી લીધા સિવાય ધીરે ધીરે ચાલ્યો જતો હતો. તેને ઊભો રાખી કેશવ અંદર બેસી ગયો. પરઠવાને ટેવાયેલો ગાડીવાળો જરાક નવાઈ પામી પૂછવા લાગ્યો,

“કહાં જાના હૈ બાબુ?”

“ઉસ રાસ્તે પે જો બડી મિલ હૈ ન, વહાં!”

“ક્યા દોગે?”

“જો કિરાયા હો.”

ખડબડ ખડબડ કરતી ગાડી ચાલવા લાગી. કેશવ વિજયના નશાથી પરિતૃપ્ત થઈને બેઠો બેઠો બહાર જોવા લાગ્યો. નજર સામે બે નયન તરે છે, થાકેલાં, ઘરડાં... એ આંખોની નજર જરીક ઘસાઈ ગયેલી છે, ભીની છે. તીખી ને ધારદાર નથી. એનો જર્જર સંદેશ સાંભળીને કેશવ ચાલ્યો જાય છે... ઘડિયાળમાં પુરાયેલી મિનિટો છો વહી જાય...

મોતીલાલને ઘણું આશ્ચર્ય થયું. કોઈ દિવસ કોઈ મિલમાં આવતું નહીં. થાકેલા પગ આયાસપૂર્વક ઊંચકી ઊંચકીને ચાલતાં ખાતાના સાહેબના ઓરડા લગી પહોંચવું વસમું લાગ્યું. શી ખબર, વખતે અનસૂયાને ઠીક ન હોય તો બાજુવાળા કિરીટને મોકલી આપ્યો હોય. બાકી તો કોણ મળવા આવે?

કોઈ ન જ આવે એવી ગાંઠ વાળી બેઠેલા મોતીલાલે જેની સહેજે આશા નહીં રાખેલી તે વ્યક્તિને સામે બેઠેલી જોઈ ત્યારે એ ફાંફે ચડી ગયો. શું બોલવું તે સહેજે સૂઝ્યું નહીં. આખરે વડની પડખે ઊભેલા જુવાનજોધ પીપળાનાં પાન મુખરિત થઈ ઊઠે એમ કેશવ જ બોલ્યો,

“હું આવ્યો હોઈશ એમ નહીં ધારેલું. કેમ?”

“ના, નહીં જ. તું ક્યાંથી?”

“બસ, સીધો કોલેજમાંથી. ઘેર કોઈને ખબર નથી.”

“પણ તો પછી આમ – આવું ન કરાય, આમ ન અવાય.”

“મારે જોવું તમે ક્યાં છો, શું કરો છો?”

કૂવાની બખોલમાં હાથ ફેરવીને કશુંક શોધતા બાળકને માટે જેમ જીવ ફફડી ઊઠે છતાં કંઈ બોલાય નહીં એમ મોતીલાલ શાંત રહ્યો. એની આંખો કેશવના ચહેરા પર જડાઈ જ ગઈ.

એ અહીંના વાતાવરણમાં જુદો લાગતો હતો. નાનો, નિર્દોષ. ને એના ચહેરા પર સુશીલાનો અણસાર હતો. એની માફક આ પણ રમણીકલાલ પાસેથી પોતાની પાસે આવ્યો હતો...

“ખાતામાં તો ન અવાય, કેશવ! ને આ અમારે કામનો વખત છે.”

“તો પછી તમે કહો ત્યારે આવું. કહો તો ઘેર!”

અરે એ દાદર તે આને ચડાવાતો હશે? છોકરો કેવી વાહિયાત વાત કરતો હતો! ને આમાંથી પાછી બીજી જાદવાસ્થળી થવાની. ફરી પાછું એ રમણીકલાલ પાસે નિમાણે મોંએ ઊભા રહેવું, પોતે નહીં કરેલા વાંકની માફી માગવી, અંતે કૂતરાની માફક હાડહાડ થઈને એ બંગલાનાં પગથિયાં ઊતરવાં... આની માને માટે એ બધું એક વખત વેઠવું પડ્યું હતું – ને હવે આ છોકરો... પણ હવે ઘડપણ આવ્યું છે, થાક લાગે છે. આ કેશવ કેમ કશુંય સમજતો નહીં હોય?

“ના, એવી શી જરૂર છે? આવતે વખતે હું ત્યાં આવીશ ત્યારે-”

“મને એ નથી ગમતું. હું કંઈ જેલમાં નથી. શા માટે તમને હું અમુક સમયે જ ને અમુક જગ્યાએ જ મળી શકું? એનું કોઈ કારણ છે?”

“ભાઈ, હવે નક્કી જ થયું છે એટલે પાળવું જોઈએ ને!”

“કોણે નક્કી કર્યું? ને – દાદાજી કંઈ ભગવાન નથી કે એમણે જે નક્કી કર્યું એ થવું જ જોઈએ!”

આનો તો કોઈ જવાબ જ નહોતો. એના દાદાજી ભગવાન નહોતા, પણ એના દાદાજી કોઈ જેવાતેવા માણસ નહોતા. એ રમણીકલાલ હતા. અને એમણે ઘડેલા કાવદા પળાતા જ. જે ન પાળે તે એમની સૃષ્ટિમાં રહી શકતું નહીં. મોતીલાલના પગ ઓચિંતા ફસડાઈ પડ્યા. એ પડી જ જાત – કેશવે ટેકો આપીને ઝીલી ન લીધો હોત તો. ખુરસીમાં બેઠા પછી થોડીક વારે એમણે કહ્યું,

“આ બધી વાતનો કોઈ અર્થ નથી, કેશવ! હવે તું જા, મારે કામ છે.”

“ફરી ક્યારે આવું?”

જુવાનીની આ જીદ!... એની મા પણ જુવાન હતી. નેણ ફેરવીને એણે કહી દીધું હતું, ‘આપણે અહીં નથી રહેવું. ત્યાં આપણે ઘેર જ જઈશું.’ ને પછી એ કોઈ રીતે માની નહોતી.